

“QISASI RABG’UZIY” ASARIDA SHAXSNING RUHIY HOLATI DOIRASIDA SHAKLLANGAN FRAZEOLOGIZMLAR

Farmonova Umida,
Farg‘ona Davlat Universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya/ Mazkur maqolada “Qisasi Rabg‘uziy” asarida qo‘llangan frazeologik birliklarning shakllanish asoslari tahlil qilingan. Asardagi somatizmlar asosida hosil qilingan iboralar tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: frazeologizm, frazeologik birlik, frazema, leksema, somatizm.

PHRASEOLOGISMS FORMED WITHIN THE PERSONAL MENTAL STATE IN THE WORK «QISASI RABGUZI»

Farmonova Umida,
Teacher of Fergana State University

Abstract. This article analyzes the basis of formation of phraseological units used in «Qisasi Rabguzi». Phrases formed on the basis of somatisms in the work are analyzed.

Key words: phraseologism, phraseological unit, phrase, lexeme, somatism.

ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, СФОРМИРОВАННЫЕ В РАМКАХ ЛИЧНОСТИ ПСИХИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «КИСАСИ РАБГУЗИ»

Фармонова Умида,
Преподаватель Ферганского государственного университета

Аннотация. В данной статье анализируются основы образования фразеологизмов, используемых в «Кисаси Рабгузи». Анализируются словосочетания, образованные на основе соматизмов в произведении.

Ключевые слова: фразеологизм, фразеологизм, словосочетание, лексема, соматизм.

Frazeologizmlar kishilarning ruhiy holati, his-hayajoni, ichki kechinmalari, voqea-hodisalarga munosabatini obrazli, hissiy-ekspressiv jihatdan ifodalash zaruriyati asosida shakllangan til hodisasidir.

Ma‘lumki, iboralar badiiy asar qimmatini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Ijodkorlar iboralarni o‘z asarlarida qahramon xarakteri va hodisalarni ochishda ishlatadilar. Voqea-hodisalarni tasvirlashda o‘quvchiga hissiy zavq berishda ulardan mohirona foydalanadilar. Har qanday frazeologizm o‘sha xalqning turmush sharoiti, urf-odatlar bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Ruhiy holatning murakkab tuzilishi frazeologik birliklarning majoziy ma‘nosida o‘z ifodasini topadi. Iboralar tasviri xissiyotlarni tavsiflashga asoslangan psixofiziologik tartib, rivojlanuvchi o‘zgarishlar, imo-ishoralar, yuz ifodalari, u yoki bu narsada bo‘lgan odamning subyektiv tajribalari, ruhiy holati orqali yuzaga chiqadi.

Ekspressivlik munosabati doim semantik xarakterga ega bo‘ladi. Ekspressivlikni bunday izohlash bimalol frazeologiyaga ham tadbiiq qilinishi mumkin, chunki „frazеologizmlar nominativ ma‘no va qo‘shimcha ottenkalarining ajralmas birligidan iborat bo‘lgan maxsus nutqiy figuralardir. Frazeologizmlarning ko‘pchiligi nutqda ma‘lum uslubiy maqsadlar, ayniqsa, ekspressivlik uchun xizmat qiladi“ [1]. Ko‘pgina frazemalarning semantik strukturasi kuchi kuchaytiruv semasi ularning ekspressivligini ko‘rsatishga vosita bo‘ladi. Bunday iboralarning ma‘nosini, semantik strukturasi

aniqlashda “juda, g‘oyat, kuchli, eng” kabi kuchaytiruv so‘zlaridan foydalaniladi. Masalan, quyidagi frazemalar kuchaytiruv semasiga ega, ular ekspressiv vazifa bajarishi bilan ajralib turadi: “oralaridan qil ham o‘tmaydi” - juda inoq; „tilni yoradi“ - ta‘mi nihoyatda shirin; „ichidan qirindi o‘tib ketdi“ - qattiq tashvishlandi; „yog‘ tushsa yalaguday“ - niqoyat darajada toza, ozoda; „ko‘ziga dunyo qorong‘ilashdi“ - qattiq xafa bo‘ldi; „o‘pkasi og‘ziga tiqilib“ - ortiq darajada hayajonlanib; „yuk ham bo‘lmaydi“ - nihoyatda oz, kam; „yutaman deydi“ - juda vahimali, ko‘rqinchli kabilar[2].

O‘zbek tili frazeologik sistemasida iboralarning katta guruhi faqat asosiy ma‘noni ifodalab qolmasdan, balki so‘zlovchining shodligi, g‘azabi, nafrati, o‘kinchi, qo‘rquvi, kinoyasi, jirkanishi singari emotsional muvosabatlarni ham ifodalab keladi.

“Qisasi Rabg‘uziy” asari muallifi payg‘ambarlar hayoti, shaxsiga tegishli yoxud uning atrofida yuz beradigan hodisa haqidagi mulohazalarining ishonchliligini va ijobiy yoki salbiy personajlarga nisbatan xulosasini tasdiqlashda iboralardan foydalangan.

So‘zlovchining voqelikka nisbatan subyektiv bahosi salbiy yoki ijobiy munosabatda bo‘lishida namoyon bo‘ladi. Yuqoridagilarni inobatga olgan holda biz ham asarda ifodalangan iboralarni ijobiy va salbiy ottenkali frazeologizmlarga bo‘lib tahlil qilishga harakat qildik.

“Qisasi Rabg‘uziy” asarida qo‘llangan ijobiy ottenkali baho frazeologizmlar:

Kuchga to‘lmoq iborasi “jismoniy quvvati eng yuqori me‘yorga yetmoq” kabi ma‘noni bildiradi. Ushbu ibora asarda quvvat bo‘ldi shaklida ifodalangan. Ma‘lumki, hurmo mevasi o‘zining vitaminlarga boyligi, foydasi bilan mashhur. Asardan olingan misolda ana shu mevaning yashnab, ko‘rklanishi va bu mevadan tanavvul qilgan kishi kuchga to‘lib, ibodatda bardavom bo‘lishi majoziy ma‘no orqali ifodalangan. Bu ibora ijobiy ma‘no ottenkasiga ega bo‘lgan:

Islom hurmolari ko‘rklandi, islomga quvvat bo‘ldi.

Xush kelmoq iborasi “yoqmoq” ma‘nosini bildiradi. Asarda ushbu ibora xush keldi shaklida ifodalangan.

Oshliq yetilgandin so‘ng oshliq iyasi oshliqin olg‘ay, qo‘y iyasi qo‘yin olg‘ay”. Dovudg‘a bu xush keldi;

Rasul alyhis-salomg‘a bu so‘z xush keldi, aydi: “Yo Abu Bakr, bu so‘zung birla Nuh yalavochoqqa o‘xshayursen.

O‘zbek tilida kayf(i) chog‘ – kayf(i) chog‘ bo‘ldi (– kayf(i)ni chog‘ qilmoq iboralari ijobiy ma‘no ottenkali frazeologik birliklar turkumiga kiradi. Bu iboralarning kayf(i) xush - kayf(i) xush bo‘ldi singari variantdoshi; vaqt(i) chog‘ - dimog‘(i) chog‘ - ko‘ngil chog‘ kabi sinonimlari ham mavjud. Ushbu iboralar asarda vaqti xush bo‘lmish shaklida ifodalangan:

Varaqa sharob ichib vaqti xush bo‘lmishda Xadicha aydi: “Ey amm, bu yil bozirgonlarimiz yavloq asig‘ qilib keldilar.

Asarda umid berdi iborasi qo‘llangan bo‘lib, bu ibora bugungi kunda umid bog‘lamoq [voqe bo‘lar deb o‘ylamoq”] shaklida qo‘llaniladi:

Ujmohg‘a umid berdi, ezgulik birla o‘g‘ut berdi, erklik birla so‘zladi, qabul qilmadilar;

Ul elningdagi nur umidiga kelib erdim, emdi ul nurdan mahrum qoldim”, teb oh teyu ingranu otlanib yo‘lig‘a ketdi.

Oshiq bo‘ldi (sevmoq) –Oshiqi beqaror bo‘lmoq iborasi “shaydo bo‘lib, maftun bo‘lib, tinchligini yo‘qotmoq” kabi ma‘nolarni anglatadi:

Qizning ko‘zi bir yigitga tushdi, angar oshiq bo‘ldi. Yigitma anga oshiq bo‘ldi.

Badiiy uslubda faol qo‘llanilib muftalo bo‘lmoq iborasi mavjud. Ushbu ibora „duchor bo‘lmoq, chalinmoq“ kabi ma‘nolarni anglatadi. Asarda qo‘llangan muhabbatiga muftalo bo‘libtur iboradi „sevgi-muhabbatga duchor bo‘lmoq“ kabi ijobiy harakter kasb etgan:

Zulayhoning ko'nglinda uning mahabbatiga muhtalo bo'libtur, munglima molik Za'rga shifoati asig' qilmadi.

Murod(i)ga yetmoq iborasi "orzu-niyatining amalga oshuviga erishmoq" kabi ma'noni bildiradi. Asarda ushbu iboraning tarixiy sinonimi bo'lgan murodlar hosil bo'ldi iborasi qo'llangan. Murodlar hosil bo'ldi-murodiga yetmoq iborasi asarda ijobiy xarakter kasb etib, "Xadichaning orzusi amalga oshganligi" bilan ijobiy ottenkaga ega bo'lgan:

Otika birla Xadicha so'z kestilar, murodlar hosil bo'ldi. Abu Tolibg'a kelib so'z kestilar, murodlar hosil bo'ldi.

Mehri tushti iborasi "suyib qolmoq" kabi ma'noni ifodalaydi:

Mohir eran mehri tushti mehrini bergan telim, Mehri birla qoldi solim, yo'q enginda to'g' to'zi.

Rohat olmoq(yoki topmoq, qilmoq) iborasi 2 xil ma'no-munasabatlar orqali ifodalanadi: 1 lazzatlanmoq, huzur qilmoq; 2 huzur-halovat, farog'at, tinch va farovon hayot. Asarda qo'llangan rohat topg'il iborasi "qiyinchiliklarga sabr qilish orqali huzur-halovatli, tinch va farovon hayotga erishmoq) kabi ijobiy ma'no kasb etgan:

Taqi yetti yil bu emgakda sabr qilg'il. Andin so'ng rohat topg'il.

Asarda nusrat bermish (g'alaba, yutuq, zafar) iborasi qo'llangan bo'lib, "ustun kelmoq kuchli bo'lib chiqmoq" kabi ma'nolarni anglatadi. Iboraga sinonim bo'lib baland kelmoq - zo'r kelmoq - g'olib kelmoq kabi shakllari qo'llangan:

Bularg'a Haq taolo dushman uza doim nusrat bermish erdi.

"Qisasi Rabg'uziy" asarida qo'llangan salbiy ottenkali baho frazeologizmlar:

Zor yig'lamoq iborasi "qattiq yig'i-sig'i qilmoq, nola qilmoq" kabi ma'nolarni izohlab keladi. Bu ibora asarda Zor-zor yig'ladi

Kuna zor-zor yig'ladi, otasin sog'indi.

Asarda qo'llangan majruh bo'ldi iborasi "majruh bo'lmoq, jarohat olmoq; shikast topib, mayib, nogiron bo'lib qolmoq" kabi salbiy ma'noli iboralar qatorida qo'llaniladi:

O'tuz erda yigirma ikkisi halok bo'ldi, Abbos majruh bo'ldi.

Kuchdan qolmoq iborasi "jismoniy quvvati eng past me'yoriga yetmoq" kabi ma'nolarni ifodalaydi. Ushbu ibora asarda kuchlari, quvvatlari qolmadi shaklida berilgan:

Qachon Ya'qub yalavoch o'g'lonlari o'g'ri otin eshittilar ersa kuchlari, quvvatlari qolmadi, mengizlari sarg'ardi, qo'rqtilar;

Luqmon aydi: "Ani tugal aytmoqg'a quvvatim yo'q.

Asarda yo'ldan ozdirdilar iborasi qo'llangan bo'lib, ushbu ibora lug'atda yo'ldan ozmoq - yo'ldan ozdirmoq [yomon yo'lga kirmoq, aynimoq. Sinonimi: yo'ldan toymoq - yo'ldan urmoq - yo'ldan chiqarmoq] shaklida ifodalangan:

Andog'kim Ibrohim yalavoch duosindin xabar berur va yorliqar: "Ey parvardigorim, ular (butlar) ko'p odamlarni yo'ldan ozdirdilar".

Masxara tutmoq qilmoq "mazax qilmoq - birovning ustidan kulmoq" kabi ma'nolarni ifodalaydi:

Ul mo'min yig'lab ayg'ay: Ilohiy, bu farishta mani masxara tutar.

Achchig'i keldi - achchig'i kelmoq iborasi "achchiqlanmoq" [Varianti: jahl(i) keldi - jahl(i)ni keltirmoq - qahr(i) keldi - qahr(i)ni keltirmoq - g'azab(i) keldi - g'azab(i)ni keltirmoq; Sinonimi: qon(i) qaynadi - qon(i)ni qaynatmoq - g'azabga kelmoq] ma'noni bildiradi:

Zulayhoning achchig'i keldi qo'pti, o'qutur enagasiga bordi, holini anga aytu berdi; Buxtnasrning achchig'i kelib kursini pora-pora qildi.

"O'bek tilining izohli lug'ati" da hasad qildi iborasi "hasad qilmoq - hasad bilan qaramoq, hasadli munosabatda bo'lmoq" kabi ma'nolarni izohlab kelgan:

Aymishlar, Tolut Dovudg'a hasad qildi;
Kisro anga hasad qildi, bo'ynag'uluq qilg'ay teb qo'rqi.
Ichi yonmoq iborasi "jahli chiqmoq, alami kelmoq" kabi ma'nolarni ifodalaydi. Ushbu ibiraning tarixiy variantdoshi bo'lgan chimni yondurmag'il iborasi qo'llangan:
Man o'ngungda o'layin san ichimni yondurmag'il.
G'azabi kelmoq iborasi bir necha salbiy ma'nolarni ifodalaydi: 1g'azablanmoq; 2 g'azab(i)ni keltirmoq; 3 achchig'(i) keldi; 4 g'azab(i)ni qaynatmoq; 5 g'azab(i) qaynadi kabi. Ushbi ibora asarda o'fkasi (g'azabi) keldi shaklida qo'llangan:
Qobilning ofkasi keldi, aydi: "Men Hobilni o'turayin. Qiz yema, xalifaliq yema manga qolsun", teb;
Malikning o'fkasi keldi, aydi: „Ey Abdulloh, sandin uyalib so'zlamas“, teb
Ibrohimning ilkin tutib chiqardi.
Fitna qobmoq iborasi (to'polon boshlanmoq) tarixiy ibora hisoblanib, asarda fitna qilmasmiz shaklida ifodalangan:
Aydilar: "Biz fitna qilmasmiz, ko'kdin ingan moidadin yemak tilayurmiz".
Umudin kesmoq iborasi badiiy uslubning tarixiy shakli bo'lib, "umidsiz bo'lmoq kabi ma'nolarni anglatadi:
Nuh ani ko'rди, aning so'zin eshitdi, o'zindan umid kesdi;
Olti yil qoldi zindonda uch ish birla mashg'ul bo'ldi, duo qildi, xalqdin umid kesti, taqi sabr qildi.
Asardan olingan ojiz bo'ldilar iborasi „ilojsiz qolmoq“ kabi ma'noni bildiradi. Ushbu ibora bugungi kunda faollik darajasini yo'qotib, tarixiy iboralar qatariga kirgan:
Hud payg'ambar duosi birla mavlo azza va jalla ularg'a uch yil yog'in izmadi, ojiz bo'ldilar;
Qibtiy, bani Isroil bir yerdan suv olsalar, bani Isroil olg'an suv, qibtiy olg'an qon bo'lur erdi. Ojiz bo'ldilar.
O'zbek tilida "turli o'y-xayollarga borib, telba bo'lish darajasida hayajonlanmoq" kabi ma'nolar orqali izohlanib, ifodalanigan vasvasaga tushmoq iborasi qo'llaniladi. Ushbu ibora asarda vasvasa qildi shaklida ifodalangan:
Umar ani eshitib ahdni buzg'ali rag'bat qildi. Shayton vasvasa qildi. Muncha oltun, muncha tevadin mahrummu qolursen.
Xulosa qilib aytganda, frazeologizmlarning asosiy qismi kishilarning emotsional xususiyatini, xilma-xil qayfiyati(kuvonch, qayratlanish, ajablanish, kinoya, taxdid, loqaydlik, xafa bo'lish, ko'rquv, uyat kabilar)ni ifodalaydi. Asarda ana shunday xususiyatli iboralar juda ham ko'p miqdorni tashkil qilganligini ko'rishimiz mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда таракқиёти. — Самарқанд: СамДУ нашри, 2007. б. 26-62
2. Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари (ўқув қўлланмаси). Самарқанд: 1998. 95-бет.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. — Т., 1978;
3. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. — Т., 1992;
4. Раҳматуллаев Ш. Лексикология билан фразеология //Ҳозирги ўзбек адабий тили. —Т., 1992. 49-186–бетлар;